

Олександр Бакай
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
завідувач відділу Інституту
теоретичної фізики ННЦ
“Харківський фізико-технічний
інститут” НАН України,
м. Харків

Віктор Бар'яхтар
доктор фіз.мат. наук,
академік НАН України,
почесний директор
Інституту магнетизму
НАН України та МОН України,
м. Київ

Ярослав Яцків
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
директор Головної
астрономічної обсерваторії
НАН України, м. Київ

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ РАНЮКА ЮРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА

6 лютого 2017 року пішов з життя **Юрій Миколайович Ранюк** — видатний фізик-ядерник, професор, доктор фізико-математичних наук, історіограф науки, Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського і Американського фізичних товариств та Американського географічного товариства, Заслужений працівник культури України, перший голова Харківського обласного товариства краєзнавців, член редакційної колегії журналу “Світогляд” та інших часописів.

Юрій Миколайович походив із роду Ранюків, який від часів Гетьманщини мешкав у селі Березова Лука (нині — Гадяцький район на Полтавщині). Його дід Данило розбудував садибу на краю села, поблизу річки Хорол. Згодом ця садиба отримала назву “Ранюків хутір”. Але народився Юрій Миколайович 2 червня 1935 року далеченько від рідного хутора — аж у селі Хренове на Воронежчині, куди його батьки — **Микола Данилович** і **Орина Степанівна** — прибули після закінчення Розбишівського сільсько-господарського технікуму в пошуках фахової роботи. У 1940 р. батьки вирішили повернутися в Україну і перебралися на Слобожанщину. Власне там і пройшло дитинство Юрія Миколайовича. Після закінчення Богодухівської середньої школи він успішно вступив до Харківського державного університету на відділення ядерної фізики (на той час — секретне) фізико-математичного факультету. Це відділення готувало фахівців для керованого **І.В. Курчатовим** Атомного проекту СРСР.

По закінченню університету (1958 р.) Юрій Миколайович за направленням прийшов на роботу в Український фізико-технічний інститут (УФТІ; згодом перейменований на Харківський фізико-технічний інститут, який в незалежній Україні став Національним науковим центром “Харківський фізико-технічний інститут”). Працюючи за фахом у царині ядерної фізики, Юрій Миколайович пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача лабораторії і з часом здобув перераховані вище наукові ступені і звання. Експериментальні дослідження фізики атомного ядра він здійснював майже на всіх чинних у УФТІ прискорювачах протонів, важких іонів, електронів, на нейтронному генераторі, а також на прискорювачах інших інститутів.

Коли з'явилася можливість для роботи на зарубіжних прискорювачах, Юрій Ранюк налагодив співпрацю з командою Великого адронного колайдера (БАК, LHCb) Європейської організації з ядерних досліджень (ЦЕРН). Починаючи з середини 1990-х років брав участь у спорудженні БАК. Очолював бригаду, яка ввійшла до складу колаборації LHCb та вчасно й якісно виконала складне завдання зі спорудження, налаштування, регулювання

Професор Юрій Миколайович Ранюк. Харків, 2015 р.

та калібрування адронного калориметра. Відтоді Юрій Миколайович входив до складу ради ЛНСб і разом зі своїми молодшими працівниками брав участь у дослідженнях, що виконувались на цьому унікальному пристрої.

Перші серйозні наукові результати Юрій Миколайович отримав, досліджуючи взаємодію важких прискорених іонів з атомними ядрами та вивчаючи повний розпад ядер на α -частинки. Ці результати викликали значний резонанс. У подальшому саме вивчення поділу атомних ядер під дією прискорених елементарних частинок і фотонів стало основною тематикою його наукових досліджень, які принесли вагомий загальновизнаний результат. Йому вперше вдалося здійснити поділ ядер і електронами, і позитронами та порівняти ці процеси. Таким чином було з'ясовано, якою мірою ядерні реакції чутливі до заряду частинки, яка ініціює реакцію. Далі Юрій Миколайович провів систематичні дослідження фотоподілу ядер за гігантським резонансом і виявив важливі особливості цих ядерних реакцій. На ці фундаментальні публікації посилаються у світовій літературі й донині.

1967 року Юрій Ранюк захистив кандидатську дисертацію на тему: "Поділ ядер фотонами і електронами високих енергій", 1976 року — докторську: "Фотоподіл і повні адронні перерізи фотопоглинання за порогом народження піонів". На цю тему Юрій Миколайович опублікував кілька оглядів, а у видавництві "Наукова думка" 1989 року вийшла друком його монографія "Фотоподіл ядер за гігантським резонансом" (співавтор *В.Г. Недорезов*).

Від 1980 року Юрій Ранюк керував лабораторією, основним напрямом досліджень якої є вивчення атомного ядра за допомогою розсіювання електронів.

Його учнями є знані фізики-ядерники. Серйозні результати в цій лабораторії було отримано під час дослідження розсіювання електронів найлегшими ядрами — ізотопами водню та гелію.

Варто також відзначити вагомий внесок Юрія Михайловича у розробку оригінальних експериментальних методик. Під його керівництвом та за його безпосередньої участі було створено систему реєстрації енергетичних втрат електронів на найбільшому в світі на той час лінійному прискорювачі потужністю 2 Гев, багатоканальну систему реєстрації швидких нейтронів та ін.

Високий авторитет та міжнародне визнання дали можливість Юрію Ранюку підтримувати широкі наукові зв'язки як у нашій країні, так і за кордоном. Низку наукових досліджень він виконав разом із ученими Росії, Вірменії, США, Швеції, Японії, Нідерландів. Як уже згадувалося, останнім часом він разом з учнями брав участь у дослідженнях на ВАК. У доробку Юрія Миколайовича понад 200 наукових, науково-популярних статей та присвячених історії науки публікацій.

Доробок Юрія Миколайовича в царині історії фізики, історії ядерної фізики в світі, Радянському Союзі, в Україні і зокрема в УФТІ (нині ННЦ ХФТІ НАН України) та в історії атомного проекту, керованого І.В. Курчатовим, є неоціненним. Цими матеріалами протягом десятиріч широко користуються видатні історіографи усього світу, коли відтворюють у своїх публікаціях події і долі науковців, які свого часу були пов'язані з Україною. Обсяг роботи, яку Юрій Миколайович виконав при підготовці і виданні цих публікацій, без перебільшення є приголомшливим. При опрацюванні різних архівів він виявив вражаючі,

Із сімейного альбому Ю.М. Ранюка:

- (1) батьки — Орина Степанівна
і Микола Данилович Ранюки;
(2) дитячі роки — з сестрою Галиною;
(3) з дружиною Аллою

на той час невідомі, замовчувані і перекручені пропагандою факти про репресії серед фізиків УФТІ в 1937—1938 роках. Він сам зазначав: *“Усе своє свідоме життя мені не давали спокою дві страшні таємниці. Це таємниця голодомору 1933 року і таємниця репресій 1937-го. Під таємницею я розумію не стільки перебіг і наслідки цих подій, скільки їх причини. Неможливо збагнути, що спонукало керівництво держави взятися до організації такого безпрецедентного в світовій історії широкомасштабного й безглузлого винищення власного народу”*.

Перші результати цих розвідок увійшли в монографію “Дело УФТИ”, яку надруковано 1998 року в київському видавництві “Фенікс”. Згодом низку його історичних праць було опубліковано в журналах “Український фізичний журнал” та “Фізика низьких температур”, в збірнику “Питання з історії природознавства та техніки”, науково-популярних часописах “Наука в России” та “Природа”, “Світогляд”, у літературному журналі “Березіль” та в багатьох газетах.

У 2001 році побачила світ його книга “Лабораторія № 1. Ядерна фізика в Україні”. У передмові автор пише: *“Ця книга про ядерну фізику та про людей, що її творили. Що спонукало до цієї теми? На те є низка причин. Україна переживає час свого становлення як європейська держава. Її історія потребує об’єктивного висвітлення, бо все написане досі було або тенденційним, або забороненим. Зараз для цього з’явилися нові можливості, можна зазирнути в архіви, які раніше дуже ретельно оберігалися”*.

Ось фрагменти одного з найяскравіших відгуків на цю книгу (мовою оригіналу):

В. Скуратовський “Из ядерных этюдов или Бог пятится назад”:

“В 2001 году в Харькове появилась поразительная книга Юрия Ранюка “Лаборатория № 1. Ядерная физика в Украине. З нагоди 70-ї річниці розщеплення атомного ядра”. Похоже, это одна из самых интересных книг начала двадцать первого века — о веке двадцатом. Только всеобщее легкомыслие (а особенно — рецензентское недомыслие) — причина того, что такие книги, по специальной своей семантике, пребывают где-то вне “всеобщего” читательского зрачка.

В известном смысле харьковская книга выполнена в самом строгом жанре историко-научного и науковедческого исследования и принадлежит к общеобязательным рассказам “о самом главном”. О судьбе самой цивилизации. Эта книга об Украинском физико-техническом институте, возникшем в конце 1920-х и переименованном в Харьковский физико-технический в конце 1930-х, когда “украинизация” давно уже уступила место украинофобии.

Автор, сам физик, весьма квалифицированно воссоздает интеллектуальный, кадровый, даже психологический пейзаж этого института от самых первых его шагов до появления засекреченной Лаборатории № 1. Напомню, что в ту пору Лабораторией № 2 была уж совсем беспросветно запрятанная в глубину советской государственной тайны “структура”, возглавляемая академиком Игорем Курчатовым и многообразно,

тысячами нитей связанная с Лабораторией № 1. Перед нами строго структурированная россыпь, критическая масса самых фундаментальных фактов и событий из истории УФТИ...

Далее — едва ли не читательский шок. Начинаешь понимать всю неистовую интеллектуальную мощь младосоветской физики. Точнее, самих физиков, их поразительных индивидуальностей... Огромная дореволюционная аккумуляция культуры, разрушенной, но успевшей напоследок коснуться молодых людей, глубина и острота интуиции, а затем и аналитики которых представляется сегодня едва ли не легендарной, даже сказочной. **Георгий Гамов, Дмитро Иваненко, Лев Ландау** — “три мушкетера”, как их тогда называли. **Кирилл Синельников** (их “д’Артаньян”), **Александр Лейпунский, Иван Обреимов, Фридрих Ланге и Фридрих Гоутерманс**...

И вот самая ублюдочная, но и самая кровавая политическая полиция, когда-либо в мире существовавшая, обрушивается всей своей тяжестью на всех этих уникальных людей, Гамов, по счастью, успел сбежать за границу... Иваненко — сослан, Ландау — в тюрьме. В разное время не минули ее **Лейпунский, Обреимов, Гоутерманс. Ланге** наглухо запечатали в одной из атомных шарашек — а потом столь же бесцеремонно вышвырнули оттуда. Немец-гений сделал свое дело.

И приходит отчетливое понимание: советская система, начиная едва ли не с “года великого перелома”, располагала сверхперсонами и созданными ими сверх-

лабораториями, которые могли создать ядерное сверхоружие где-то уже к началу Второй мировой войны”.

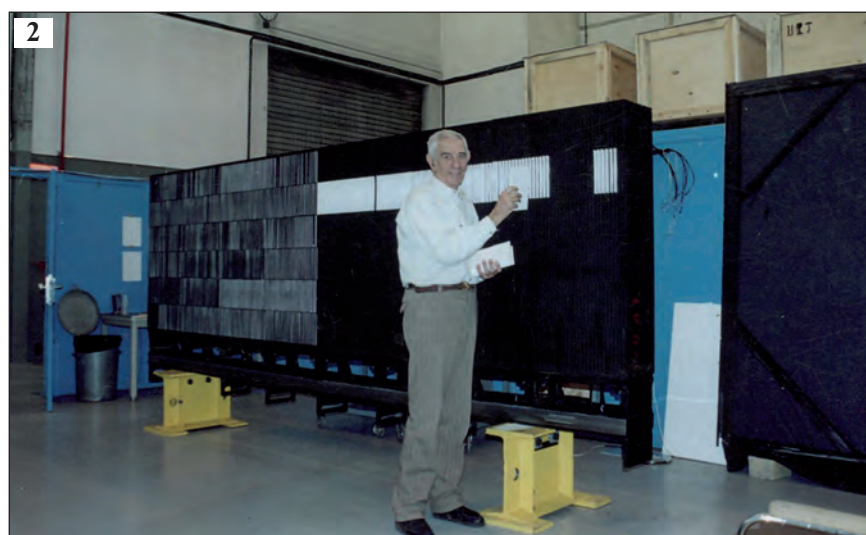
Важливим доповненням (а по суті — документальним матеріалом, який має велике самостійне історіографічне значення) стала книга Ю.М. Ранюка “Участь Лабораторії № 1 в реалізації атомного проекту СРСР”. Це, власне, є збірник колись секретних архівних матеріалів, що торкаються участі Харківського фізико-технічного інституту в атомному проєкті І.В. Курчатова.

Юрій Миколайович занотовував та використовував у своїх публікаціях матеріали “усної історії науки”. Його респондентами були знані фізики та історіографи, такі, як **Бруно Понтекорво** (Москва), **Уго Амальді** (Женева), **Олекса Біланюк** (США), **Юрій Даревич** (Канада), **О.І. Ахієзер** (Харків), **Д.Д. Іваненко** (Москва), **Л.М. Пятигорський** (Москва), **Б.С. Горобець** (Москва), **В.Я. Френкель** (Санкт-Петербург), **В.С. Шпіпель** (Москва) та багато інших.

Серед репресованих у 1937 р. фізиків УФТИ були також видатні іноземні фахівці **Фрідріх Хоутерманс** і **Олександр Вайсберг**. Вони були заарештовані ГПУ і пройшли “круги пекла” в Харкові, але на щастя вони не мали радянського громадянства. Завдяки цьому під тиском міжнародної наукової спільноти Сталін змушений був їх депортувати, але зробив це в притаманний йому спосіб, передавши їх, комуністів, у руки гестапо на західному кордоні. Після розгрому гітлерівської Німеччини О. Вайсберг і Ф. Хоутерманс

Харківська ювілейна конференція “50 років поділу ядра” (1972 р.).
У 1-му ряду: Спартак Беляєв, Юрій Ранюк, Дмитро Іваненко

Юрій Миколайович Ранюк — під час співпраці з колаборацією Великого адронного колайдера (Швейцарія):

- (1) перепустка працівника ЦЕРН;
- (2) монтує калориметр Великого Адронного Колайдера (експеримент LHCb);
- (3) на фоні оболонки Великого адронного колайдера

(разом зі своїм бувшим співкамерником, українським істориком **Костянтином Штепою**, який теж дивом врятувався і опинився в Європі) написали книги, в яких розповіли свої правдиві історії і показали, чим був Радянський Союз і ким був Сталін. Юрій Миколайович переклав ці книги, доповнив їх розлогими вступами статтями і фотоматеріалами^{1, 2}. Це чудове доповнення до його власних книг надає змогу українському читачеві глибше ознайомитись зі сторінками історії, до часу невідомими. Для харків'ян це зібрання книг є особливо цінним, бо є важливою частиною історії міста й уславлених містян.

До війни в УФТІ працювали **Віктор Вайскопф**, один із керівників Мангеттенського проекту та Генеральний директор ЦЕРНу в період 1960—1965 рр., та **Ласло Тисса**, фізик-теоретик, який по війні працював у США. Цікаві сторінки історії довоєнного УФТІ викладено в їхніх спогадах, які опубліковано в підготованій **Ю.М. Ранюком** і **Ю.О. Фрейманом** книзі “Чотири інтерв'ю”³.

Як перший голова Харківського обласного товариства краєзнавців Юрій Ранюк виконав такі краєзнавчі дослідження як “Слідами Сковороди”, “Шукаймо свого роду”. Краєзнавчі розвідки він вдало поєднав з підводною археологією, про що яскраво свідчить його книга “Загадки підводного Херсонесу”, видана 1996 року. Юрій Миколайович вздовж і впоперек проїхав Україну, відвідавши майже всі найвіддаленіші куточки країни, де залишились історичні пам'ятки і сліди відомих українців, таких, як **Г. Сковорода, І. Мазепа, Т. Шевченко, І. Котляревський, М. Костомаров, М. Гоголь, В. Капніст, Л. Українка, Г. Хоткевич** та інші багатьох, багатьох інших славетних українців. Лише перелік їх імен і відвіданих історичних місць потребував би сотні сторінок тексту.

¹ К. Штепа, Ф. Гоутерманс. Чистка в Росії. — Х.: Фоліо, 2000. 176 с.

² О.С. Вайсберг. Холодна гора — Х.: Права людини, 2010.

³ Ю.М. Ранюк, Ю.О. Фрейман, Чотири інтерв'ю. — Х: ННЦ ХФТІ, 2010.

Ю. Ранюк із редактором Г. Шопою та О. Бакаєм в редакції журналу “Світ фізики”

Іван Шаповал, Анатолій Шаповал і Юрій Ранюк біля каплички, спорудженої на місці славетної Конотопської битви 1659 року (с. Шаповалівка, 2007 р.)

Подорожуючи річками України:

- (1) Повінь на Сіверському Дінці — відкриття байдарочного сезону
- (2) Мандруючи з друзями по Дністру
- (3) Річка Хорол поблизу Ранюкового хутора
- (4) Місце, де був хутір Ранюка
- (5) Заморозок при закритті байдарочного сезону

Стародавні грецькі амфори,
знайдені Юрієм Ранюком на дні Чорного моря
під Херсонесом у 1965 р.,
є окрасою археологічного музею
Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна

Олександр Бакай, Галина Хоткевич, Євген Артеменко і Юрій Ранюк в гостині у Євгена Артеменка, ушанованого збирача Шевченківських і історичних матеріалів. 2007 р.

Колекцію Шевченкіани, яка й стала основою для експозиції музею “Кобзаря” в Черкасах, багато років збирав палкий шанувальник Тараса Шевченка, патріот, уродженець містечка Городища на Черкащині, електрик одного з харківських заводів Євген Артеменко. До цього зібрання увійшло кілька прижиттєвих Шевченкових видань, зокрема і перший “Кобзар” 1840 р., який давно вже став бібліографічною рідкістю (у світі відомо лише кілька примірників).

У колекції були двотомне празьке видання 1876 р., розкішно ілюстровані О. Сластіоном “Тайдамаки” 1886 р., “Кобзарі” за редакцією нашого земляка В. Доманицького, двотомники, підготовлені І. Франком, О. Огоновським та Ю. Романчуком та ін.

Із цього зібрання до музею потрапило і рукописне “Пересопницьке Євангеліє” 1571 р., одна з перших писемних пам’яток української мови, а також чимало шевченкознавчої літератури, листівок, марок, портретів, ескісів та багато іншого

Світлинку, на якій бачимо Олену Черненко (дружину Григорія Тютюнника), Олександра Бакаю, Юрія Ранюка, Станіслава Бакаю і Анатолія Дімарова, зроблено в Мохначі, на дачі Дімарових, на березі Сули. 2002 р.

Власне, відвідувачі вітали Дімарова зі славним ювілеєм. Тоді ж було записано і зафільмовано спогади Олени Черненко, Анатолія й Євдокії Дімарових про Григора Тютюнника

За дорученням проводу Фізичного товариства Канади (ФТК) Юрій Миколайович впродовж багатьох років організовував відбір номінантів на почесну відзнаку ФТК (грамота і невеличка грошова премія) серед учителів середніх шкіл Слобожанщини. Щорічно було дві відзнаки. Одна призначалася учителям сільських шкіл, а друга — представникам міських шкіл. Юрій Миколайович вручав ті відзнаки на почесних зібраннях у школах особисто, і значили вони для школи і лауреата дуже багато.

Юрій Миколайович заснував і незмінно очолював впродовж багатьох років осередок НТШ у Харкові. У засіданнях осередку, що проводилися в Літературному музеї, брали участь видатні вчені, художники, харківські професори, поети і письменники, медики й інженери.

Шевченківські читання, що проводилися в березні, чергувалися з “виїзними” засіданнями в садибі-музеї *Гната Хоткевича* в селищі Високому. Юрій Миколайович підтримував дуже тісні стосунки з донькою Хоткевича *Галиною Гнатівною*, опікувався долею літературного музею Гната Хоткевича в селищі Високому та брав участь у розвідках про долю *Богдана Хоткевича* (брата Галини), котрий був репресований як син ворога народу, а потому, як удалося пізніше дізнатися, загинув при спробі втечі з Радянського Союзу (вплав морем до Туреччини). Кожен приїзд Галини Гнатівни з Гренобля в Україну був сповнений зустрічей, відвідин історичних місць, культурних заходів у Харкові, Києві, Криворівні, Високому. Спількування з нею було неймовірною розкішшю. Щоразу Юрій Миколайович брав дуже активну участь у цих заходах. Те, що вони обоє народилися в один і той же

день лише з 10-літньою різницею, Галина Гнатівна напівжартома називала “знаменням”.

Юрій Ранюк був почесним головою Свято-Софіївської православної релігійної громади селища П’ятихатки (довкола ННЦ ХФТІ) та членом редакційної колегії часопису цієї громади “З Богом у серці”. Це певним чином відображає глибинні засади його внутрішнього єства та громадської позиції.

Як ентузіаст байдарочного туризму він двічі проплив Дністер від верхів’я до гирла. Немає річки на Лівобережжі, яку б Юрій Ранюк не пройшов кілька разів байдаркою. Відкриття разом із друзями байдарочних сезонів у першу суботу квітня і закриття в жовтні—листопаді протягом десятків років стали яскравими і незабутніми подіями в житті причетних. 1-го січня 2001 року Юрієм Миколайовичем і одним зі співавторів цього нариса було відкрито байдарочні сезони 3-го тисячоліття. Відвідини Козачої гори в Коробовому хуторі під час цих відкриттів-закриттів стали майже ритуальними. Саме на цьому місці друзі вшанували сороковини по Юрію Миколайовичу. Там, запаливши свічки під пам’ятним козацьким хрестом, прочитали поминальні молитви...

Юрій Ранюк — видатна постать нашого часу світового масштабу в царині науки і культури. Він втілював совість української наукової спільноти. Всі, хто спілкувався з ним безпосередньо або через тексти його публікацій, мали велику приємність доторкнутися до величч наукових здобутків нашої батьківщини та заглянути в приховувані правдиві сторінки історії науки та загальної історії України. За вражаючими здобутками Юрія Михайловича стоїть поєднання обдарованості та величезного трудового напруження. Чи не найкраще Ранюка характеризує оцінка *Олени Черненко* (дружини ушавленого письменника *Григорія Тютюнника*). У газеті “Літературна Україна” від 4 грудня 1997 р. вона назвала Юрія Михайловича “*Великим українцем*”. ■

Пам’ятний козацький хрест на горі Козачій під Коробовим хутором над Сіверським Дінцем

Поминальні свічки, запалені на сороковини Юрія Миколайовича під козацьким хрестом

